

Agnieszka KOLASA

Socjolog w badaniu przeszłości

Sociologist and Investigation of the Past

Socjologia historyczna stanowi jeden z ciekawszych i zyskujących na popularności kierunków teoretycznych we współczesnej socjologii amerykańskiej. W tym nurcie powstało wiele prac empirycznych. Pojawiają się także próby zarysowania ogólniejszej refleksji metodologicznej. Do podstawowych źródeł poznania założeń socjologii historycznej należą publikacje: Charles Tilly: *As Sociology Meets History* oraz *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons* a także Thedy Skocpol (ed.): *Vision and Method in Historical Sociology*.¹ Prace te stanowią zaplecze metodologiczne omawianego nurtu. Ich cechą charakterystyczną jest powtarzanie „odkrywanie” dla socjologii wymiaru historycznego zjawisk społecznych, ich kontekstowości i niepowtarzalności. Można się spierać o znaczenie tego odkrycia. Być może stanowi ono zwykle nawiązanie do tradycji historyzmu, zawsze obecnej w nurcie socjologii europejskiej. Tym niemniej jest to zjawisko nowe i interesujące na gruncie prezentystycznej i ahistorycznej socjologii amerykańskiej. Stanowi bowiem nieco odmienną wersję historyzmu, której towarzyszą nowe założenia metodologiczne i inny ideał badania.

Problematyka amerykańskiego historyzmu socjologicznego znalazła propagatora na gruncie polskim w osobie Piotra Sztompki.² Generalnie nurt ten jest u nas mało znany. Dlatego warto przyrzeć się metodologicznym rozważaniom Charlesa Tilly’ego, jednego z jego czołowych przedstawicieli.

¹ Ch. Tilly: *As Sociology Meets History*, New York 1981; *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, New York 1984; Skocpol (ed.): *Vision and Method in Historical Sociology*, New York 1984 oraz np.: P. Burke: *Sociology and History*, London 1980; P. Abrams: *Historical Sociology*, Ithaca 1982.

² P. Sztompka: *Socjologia jako nauka historyczna*, „Studia Socjologiczne” 1986, nr 2, s. 5—31; „Nowy historyzm we współczesnej socjologii amerykańskiej”, „Historyka” 1987, s. 21—29.

Praca *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons* stanowi jedną z ważniejszych pozycji w dorobku tego autora.³ Charles Tilly jest uczniem Pitirima Sorokina. Od początku swojej działalności badawczej zajmuje się zagadnieniami zmiany społecznej, w tym problematyką rebelii i rewolucji. Szczególnie interesuje go analiza warunków i przyczyn podejmowania przez ludzi działań zbiorowych, zmierzających do przejęcia władzy. Podejście Tilly'ego można scharakteryzować jako socjologizujące. W badanych zjawiskach interesują go tylko społeczne uwarunkowania zachowań, abstrahuje natomiast od wymiaru świadomościowego i kulturowego. Dotychczas był znany głównie jako autor prac empirycznych i koordynator dużych, zespołowych programów badawczych. W ostatnich pracach odchodzi od ujęć szczegółowych ku rozważaniom teoretycznym. Poziom ogólny był zresztą do pewnego stopnia obecny we wszystkich jego publikacjach.⁴

Zamiarem autora pracy *Big Structures...* było przedstawienie propozycji metodologicznych z nowej perspektywy teoretycznej. Za taką uważa proponowane ujęcie historyczne. Punktem wyjścia jest dla niego poszukiwanie narzędzi intelektualnych do badania mechanizmów zmiany społecznej. To zagadnienie szczególnie koresponduje z możliwościami zastosowania „historycznie ugruntowanych analiz socjologicznych”.⁵ Interesujące są przedstawione tu sposoby badania i wyjaśniania makroprocesów, które ukształtowały współczesny świat. Wiek XIX jest dla Tilly'ego podstawową ramą czasową i kontekstem dla kluczowych przeobrażeń, wtedy bowiem powstały współczesne sposoby interpretowania i badania zagadnień zmiany społecznej. Duży nacisk kładzie na analizę i ostro krytykuje wiele „błędnych i poznawczo szkodliwych” założeń.⁶ Funkcjonują one do dziś w socjologii, a swoją genezę sięgają zeszłego stulecia. Oczywiście, podstawowym zarzutem jest ich ahistoryzm i jego implikacje. Głównym obiektem krytyki jest koncepcja Durkheima i jej współczesne rozwinięcia, które są zbudowane na zdroworozsądkowym przekonaniu, że atrybutem normalnego społeczeństwa jest porządek i równowaga pomiędzy czynnikami stabilizacji i kontroli a procesami zmian i różnicowania.

Błędne założenia socjologii, odziedziczone po zeszłym stuleciu, dotyczą zasadniczo dwóch płaszczyzn problemowych:

— ogólnej koncepcji rzeczywistości społecznej, a szczególnie ujęcia zmiany społecznej oraz budowania podstawowych kategorii i pojęć do jej opisu,

³ Tilly: *Big Structures...*, s. 147.

⁴ Najważniejsze publikacje Ch. Tilly'ego: *The Rebellious Century. 1830—1930*, New York 1975; *The Vendee*, Cambridge 1976; *The Contentious French*, New York 1977; *From Mobilization to Revolution*, New York 1978; *As Sociology Meets History*, New York 1981; *Coercion, Capital and European States*, New York 1990.

⁵ Tilly: *Big Structures...*, s. 2.

⁶ *Ibid.*, s. 17—61.

— problemu warunków ładu społecznego, szczegółowej teorii zmiany społecznej i jej wskaźników.

Kilka cech socjologii poddaje Tilly krytyce, przede wszystkim pozytywistyczne rozumienie rzeczywistości społecznej. Analiza opiera się na sztucznie wydzielonych, jednorodnych (zatem porównywalnych), izolowanych jednostkach. Abstrakcyjnie wyspecyfikowaną kategorią jest społeczeństwo jako autonomiczna i odrębna całość. Elementarnym przedmiotem badania jest natomiast społeczna świadomość jednostki. Zakłada się, że stanowi ona zarówno produkt życia społecznego, jak i determinantę zachowań społecznych. Jest więc niejako płaszczyzną przejścia między jednostką a społeczeństwem.

Zbudowany w tym duchu model zmiany jest prosty, jednokierunkowy i zakłada istnienie ogólnego, prawidłowego schematu rozwoju społeczeństw. Przechodzi on przez kolejne etapy, zmierzając ku formom coraz bardziej złożonym. Naczelnym mechanizmem tego procesu jest postępujące zróżnicowanie rzeczywistości społecznej. Ten ewolucjonistyczny schemat ujmuje zmianę społeczną jako zjawisko jednorodne i ogólne, któremu podlegają owe analitycznie wyodrębnione społeczeństwa. Według autora przykładem takiego rozumienia dynamiki społecznej są teorie modernizacji. Odwołuje się on także do myśli E. Durkheima i T. Parsonsa. Co ciekawe, nie wyróżnia w tym nurcie koncepcji K. Marksa ani jego kontynuatorów.

Druga część owych „błędnych i poznawczo szkodliwych postulatów” dotyczy twierdzeń wyrosłych z tradycji szkoły durkheimowskiej. Ich punkt wyjścia stanowi akcentowanie kategorii ładu społecznego, który jest rozumiany jako stan równowagi między dyferencjacją, będącą objawem zmiany społecznej, a procesami integracji i kontrolą społeczną. W myśl tych założeń, bezpośrednim wskaźnikiem zmiany społecznej jest skala wywołanych przez nią zjawisk anomii, dewiacji i konfliktów społecznych. Każde z tych zjawisk jest traktowane równorzędnie, tzn. zakłada się, że wszystkie stanowią bezpośredni skutek naruszenia stanu harmonii. Zdaniem Tilly’ego, ta linia argumentacji daje się wyjaśnić poprzez odwołanie do doświadczeń społecznych XIX wieku, epoki gwałtownych procesów urbanizacyjnych, industrializacyjnych, masowych migracji oraz nasilonych konfliktów społecznych. Do dziś stanowi standardowy model wyjaśniania zjawisk patologii społecznej, problemów miejskich, w tym także działań zbiorowych, protestów i aktów kolektywnej przemocy.

Generalnie krytyka dokonana przez Tilly’ego odnosi się do myślenia pozytywistycznego i ahistorycznego. Jego cechą jest absolutyzowanie możliwości ujmowania rzeczywistości społecznej w sposób uogólniony i modelowy. Jego propozycje teoretyczne stanowią rozwinięcie idei budowania historycznie ugruntowanych teorii społecznych. W związku z tym

Charles Tilly postuluje, by ujmować rzeczywistość społeczną jako pole licznych, wzajemnie się nakładających relacji o różnej skali. Nie można wśród nich wyodrębnić jednorodnych, izolowanych całości w postaci społeczeństw. Uwaga badacza winna być skupiona na obserwacji interakcji, a nie zachowań jednostek. Zdaniem autora *Big Structures...*, do takiej analizy może być przydatna kategoria *catnet*, stworzona przez H. White'a. Stanowi ona wynik nałożenia dwóch typów podziału. Jednym jest klasyfikacja według kategorii społecznych, drugi natomiast uwzględnia istniejące między ludźmi sieci zależności, wynikające z różnych typów więzi społecznych. Przykładem wydzielonych w ten sposób jednostek analizy mogą być rodziny, przedsiębiorstwa, partie polityczne, państwa itp. *Catnets* „narzucają” myślenie w kategoriach relacji. Z jednej strony są one ustanowione przez wspólne cechy, z drugiej natomiast przez obecność więzi społecznych.

Konsekwencją odrzucenia generalnego schematu zmiany społecznej jest przyjęcie założenia, że można badać zmiany zachodzące tylko w poszczególnych dziedzinach życia. Przykłady mogą stanowić procesy industrializacji, urbanizacji, proletaryzacji, biurokratyzacji. Dyferencjacja jest wprawdzie istotnym zjawiskiem społecznym, jednak nie dominującym ani tym bardziej jedynym. Zmiany społecznej nie można więc ujmować jako kierunkowego rozwoju ku formom coraz bardziej złożonym. Pomija się wtedy historyczny kontekst opisywanych przemian. Zdaniem autora warunki specyficzne dla danej epoki determinują charakter zmian w określonej zbiorowości lub regionie świata. Konsekwencją tego stwierdzenia jest ujmowanie różnorodności kierunków i tempa przemian nie tylko w różnych społecznościach, lecz także w różnych dziedzinach życia społecznego w obrębie badanej zbiorowości. Za najbardziej istotne autor uznaje przekształcenia na poziomie społecznej organizacji produkcji i władzy. Rozwój systemu państw narodowych oraz ekspansja kapitalistycznego sposobu produkcji i wymiany stanowią główne procesy kształtujące oblicze współczesnego świata. Jest to teza obecna w większości prac Tilly'ego. Jego zdaniem istnieją alternatywne względem durkheimowskiej propozycji teoretyczne, wyjaśniające zjawiska patologii i dezintegracji społecznej (np. teoria naznaczania). Podobnie istnieją inne koncepcje opisujące genezę konfliktów społecznych i warunków działań zbiorowych (np. teorie solidaryzmu społecznego). Zakładają one, że akty przemocy zbiorowej, bunty, rebelie i inne formy otwartego konfliktu nie są wyrazem dezintegracji społecznej i postępującej anomii. Warunkowane są one natomiast stopniem zorganizowania ludzi i uświadomienia sobie przez nich wspólnoty interesów. Stanowią produkt uboczny napięć politycznych i walki o władzę. Do takich teorii należy również koncepcja Karola Marksa.

Tradycja marksowska tworzy, zdaniem autora *Big Structures...*, naj-

ciekawszy nurt w historycznie zorientowanej refleksji nad rzeczywistością społeczną. Stwierdzenie to zapewne nie dotyczy samej koncepcji praw rozwoju społecznego. Wszak opiera się ona na przynajmniej kilku z owych „błędnych i poznawczo szkodliwych” założeń. Tym niemniej podjęta przez Tilly’ego problematyka, jego zainteresowania i predylekcje w wyjaśnianiu zbliżają go bardzo do tradycji marksowskiej. Jak się wydaje, dla Tilly’ego Marks funkcjonuje głównie jako autor analizy historycznych uwarunkowań powstania i rozprzestrzenienia kapitalistycznego systemu produkcji i wymiany oraz rozwoju współczesnego systemu państw narodowych.

Duża część omawianej pracy została poświęcona analizie praktyki badawczej socjologów historycznych. Refleksje autora odnoszą się głównie do różnych wariantów metody porównawczej. Jej adekwatność i użyteczność nie podlega dyskusji. Charles Tilly przedstawia cztery strategie badań porównawczych nad makrostrukturami i procesami społecznymi na przykładach najbardziej prestiżowych i znanych opracowań z zakresu socjologii historycznej.

Do pierwszego typu strategii zalicza porównania indywidualizujące. Ich celem jest wskazywanie cech specyficznych dla danego przypadku historycznego i wyjaśnianie jego specyfiki. Za przykład służą prace Reinharda Bendixa, dotyczące warunków powstania współczesnych systemów politycznych w Europie.⁷

Kolejną strategią zastosowania ujęcia porównawczego jest metoda porównań uniwersalizujących. Nacisk zostaje tutaj położony na poszukiwanie elementów wspólnych, odszukiwanie przebiegów modelowych i wspólnych uwarunkowań procesów i zjawisk społecznych. Za przykład stawia autor książkę T. Skocpol *States and Social Revolutions*.⁸ Autorka stara się znaleźć konieczne i wystarczające warunki zajścia rewolucji burżuazyjnej, opierając się tylko na trzech przykładach rewolucji: francuskiej, rosyjskiej i chińskiej. Zdaniem Tilly’ego, takie porównania posiadają dużą siłę porządkującą i rozjaśniającą.

Trzecim rodzajem porównań są porównania różnicujące. Ich istota polega na wskazaniu zasady porządkującej zmienność porównywanych przypadków. Zaletę tego podejścia stanowi łatwość weryfikacji. Bez trudu można też dokonywać rozszerzenia na nowe przykłady. W tym nurcie mieści się klasyczna praca B. Moore’a *Social Origins of Dictatorship and Democracy*.⁹ Na długo ustaliła ona pewien styl badań i wzbudziła „modę”

⁷ R. Bendix: *Nation-Building and Citizenship: Studies of Our Changing Social Order*, Berkeley 1977; *Kings or People: Power and the Mandate to Rule*, Berkeley 1978.

⁸ T. Skocpol: *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*, Cambridge 1979.

⁹ B. Moore Jr.: *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Boston 1966.

na historyczne analizy przemian ustrojowych w Europie. Przyczyniła się także do upowszechnienia metody porównawczej wśród socjologów zajmujących się przeszłością.

Wreszcie Tilly prezentuje — *last but not least* — metodę porównań kontekstowych (*encompassing comparisons*). Opierają się one na zasadzie wyjaśniania różnic między badanymi przypadkami jako konsekwencji umiejscowienia w całości struktury. Wymaga to stworzenia „mapy” konceptualnej, ogólniejszej od poziomu analizowanych zjawisk. Zdaniem autora, ten typ porównań posiada najwięcej zalet, zwłaszcza dla socjologów zorientowanych historycznie. Jednocześnie niesie niebezpieczeństwo zeslizgnięcia się w proste wyjaśnienia funkcjonalne. Przykładami zastosowania porównań kontekstowych są dzieła I. Wallersteina i S. Rokkana.¹⁰ Prace tego ostatniego autora dotyczą opisanego różnorodności współczesnych systemów politycznych jako konsekwencji kontaktów danego regionu głównymi procesami różnicującymi, które przekształcały Europę.

Wartość przedstawionych typów porównań zależy od rodzaju problemów i przyjętych założeń. Wszystkie łącznie tworzą zbiór ciekawych i użytecznych narzędzi do historyczno-socjologicznych analiz procesów społecznych.

Wydaje się, że głównym zadaniem Charlesa Tilly'ego było uporządkowanie możliwych ujęć i metod stosowanych od pewnego czasu przez socjologów zajmujących się problematyką historyczną. Przede wszystkim jednak książka stanowi próbę określenia, czym jest współczesna socjologia historyczna, z jakiej opcji teoretycznej wyrasta i na czym polega jej specyfika. Jest ona krokiem w kierunku sprecyzowania zakresu i podstaw nowego nurtu w socjologii amerykańskiej. Moim zdaniem, jej wartość dla polskiego czytelnika nie ogranicza się do warstwy informacyjnej. Książka ta stanowi bowiem interesującą lekturę zarówno dla socjologów, jak i historyków. Umożliwia pogłębienie refleksji nad istotą wzajemnych związków tych dyscyplin i nad perspektywami ich rozwoju.

SUMMARY

The article is devoted to methodological foundations of historical sociology. It is a discussion of one of the last studies by Charles Tilly, which is an attempt to define the special character of historical sociology and the problem of methods with a particular emphasis on different types of the comparative method. His study serves as an example to show the direction of present-day theoretical research in the analyses of social macroprocesses.

¹⁰ I. Wallerstein: *The Modern World System*, New York 1974; S. Rokkan: *Citizens, Elections, Parties: Approaches to the Comparative Study of the Process of Development*, Oslo 1970.